

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi / Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 6, Sayı 14, Mart 2019 / Volume 6, Issue 14, March 2019

GEÇ DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SEYAHAT VARAKALARI VE KADINLAR

Internal Passports and Women in the Late Ottoman Empire

Makale Türü/ Article Types : Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received Date : 04.02.2019

Kabul Tarihi/Accepted Date : 24.02.2019

Sayfa/Pages : 155-177

DOI Numarası/DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.2019.117>

NALAN TURNA

(Doç. Dr.), Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri
Bölümü, İstanbul / Türkiye, e-mail: nturna@yildiz.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7511-609X>

Atıf/Citation

Turna, Nalan, "Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat Varakaları ve Kadınlar", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 6/14, 2019, s. 155-177.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 6, Sayı 14, Mart 2019.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 6, Issue 14, March 2019.

ISSN: 2148-5704

GEÇ DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SEYAHAT VARAKALARI VE KADINLAR

Internal Passports and Women in the Late Ottoman Empire

NALAN TURNA

Öz: Osmanlı İmparatorluğu'nda mürûr tezkeresi olarak adlandırılan ve 1841 ile 1910 yılları arasında düzenli biçimde kullanılmış olan iç pasaport, II. Meşrutiyet Döneminde (1908-18) son buldu. Ancak 1910'lu yıllarda sırasıyla patlak veren Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte artan asayiş sorunları, seyahat varakası adı altında yeni bir iç pasaport uygulamasını zorunlu kıldı. II. Meşrutiyet Döneminde uygulamaya konulan bu varakalar, dönemin devlet pratikleri ile sıradan ve sıradan olmayan insanlarına dair önemli bilgiler içeren özgün belgelerdir. Bu makalede hem seyahat varakalarının kendileri hem de bunlar üzerinden tarihte seslerini erkeklere göre daha az duyduğumuz kadınlar, bu orijinal arşiv kaynakları ışığında çalışılacaktır. Bu amaçla bu makalede Osmanlı kadın tarihine/toplumsal cinsiyete dair kısa bir literatür değerlendirmesi yapılacaktır. Bunu, seyahat varakalarının detaylandırılması izleyecektir. Bu belgeler üzerinden devletin kadınları nasıl kategorize ettiği ortaya konulduktan sonra, seyahat eden kadınlara dair bilgilerin yer aldığı seyahat varakaları incelenecektir. Bu kadınların kimler oldukları, hangi nedenlerle seyahat ettikleri, yalnız mı yoksa aileden biriyle / birileriyle mi seyahat ettikleri gibi konular detaylandırılacaktır. Ayrıca kadınların seyahat varakası almaksızın seyahat etme pratikleri ve firar etmek için kullandıkları taktikler üzerinde durulacaktır. Kısacası, bu makale seyahat varakalarını ve seyahat deneyimleri üzerinden kadınların özne olup olmadıklarını örneklendirecektir. Bu şekilde, Osmanlı kadın tarihine ve toplumsal cinsiyet literatürüne katkıda bulunmaya çalışacaktır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, II. Meşrutiyet Dönemi, Seyahat, İç Pasaport / Seyahat Varakası, Kadın

Abstract: Internal passport, known as *mürûr tezkeresi* and regularly used in the Ottoman Empire between 1841 and 1910, ended during the Second Constitutional Era (1908-18). However, in the 1910s, the security problems which aggravated during the war period, respectively Tripoli War, Balkan Wars, and WWI, required new type of internal passport under the name of *seyahat varakası*. These documents, which were put into practice during the Second Constitutional period, are original archival documents containing important information about the state practices of the period and ordinary and non-ordinary people. In this article, both internal passports themselves and women's voices heard less likely than men in history will be studied through such original archival sources. For this purpose, in the article, a short literature review on Ottoman women history / gender will be given. This will be followed by detailing internal passports. After demonstrating how the state categorized women through these documents, internal passports containing information about traveling women will be examined. Also, issues such as who these women were, for which reasons they travelled, whether they were traveling alone or with someone in the family will be elaborated. In addition, the practice of traveling without taking an internal passport and the tactics used to escape will be emphasized. In short, this article will exemplify internal passports and women's travel experiences to understand whether women had any agency or not. In this way, it will seek to contribute to the Ottoman women's history and gender literature.

Keywords: Ottoman Empire, the Second Constitutional Era, Travel, Internal Passport / *Seyahat Varakası*, Woman

Giriş

Asayiş sağlamaya ve kamu finansmanı ihtiyacını gidermek gibi nedenler modern devletleri, teb'alarını / vatandaşlarını daha fazla gözetlemeye ve hareketlerini kontrol etmeye itti.¹ Kimin teb'a / vatandaş olduğunu belirleyen ve kategorize eden iç / dış pasaport uygulamaları, insan hareketlerini kontrol etme ve gözetleme pratiklerinin bir yansıması olarak ortaya çıktılar. Bu, bireylerin eylemlerini yönetmek amacıyla haklarında bilgi toplanması ve bu bilgilerin depolanarak gözetim altında tutulması demektir.² İç pasaport olarak bilinen mürûr tezkereleri, 1826 yılında, yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra yayımlanmış olan İhtisab Ağalığı Nizamnamesi ile yerleşmeye başladı. Bizzat mürûr tezkeresi nizamnameleri ise sırasıyla 1841, 1844 ve 1887 yıllarında çıkarıldı.³ Bu nizamnamelerle yolculuklarda seyahat belgesi aranması zorunlu oldu. Bu nizamnamelere 1867 yılında dış pasaport nizamnameleri de eklendi.⁴ Kimin teb'a / vatandaş olduğunu belirleyen iç ve dış pasaportlarla birlikte 19. yüzyıl sonlarında nüfus cüzdanları yani tezkere-i Osmaniyeler devreye girdi. 1909 yılında mürûr tezkerelerinin kaldırılma kararı alınırken⁵ uygulamanın 1910 yılının Temmuz ayında son bulması kararlaştırıldı.⁶ İç pasaport kaldırılırken, yolcuların tezkere-i Osmaniyeyi göstermesi yeterli sayıldı. Bir bakıma, mürûr tezkeresinin yerini tezkere-i Osmaniyeye aldı.⁷ Ancak 1910'lu yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun içine girdiği savaşlar, Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları tezkere-i Osmaniyelerin yetersizliğini gösterdi ve savaş hâli nedeniyle Birinci Dünya Savaşı sırasında seyahat varakaları kullanılmaya başlandı. Osmanlı devletinin teb'asını / vatandaşını kategorize ettiği bu önemli belgeler, belgelerin içerdikleri bilgiler üzerinden kadınlar konusu henüz tam anlamıyla çalışılmamıştır.⁸ Kısacası, bu makalede, özgün arşiv kaynaklarından olan seyahat varakaları ve bunlar üzerinden tarihte seslerini az duyduğumuz kadınlar incelenerek var olan Osmanlı kadın tarihi / toplumsal cinsiyet çalışmalarına katkı sağlanacaktır.

1. Osmanlı kadın tarihi ve toplumsal cinsiyet literatürü

Geleneksel tarih yazımının öznesi erkekti çünkü konusunu savaşlar, fetihler, işgaller, dolayısıyla erkek kültürleri oluşturuyordu. Erkekler tarafından yazılan bu tarih, eril olan ile muktediri ilgilendiriyordu.⁹ 20. yüzyılda ise *aşağıdan yukarıya tarih yazımı* gibi örneklerde kadınlara yer verildi.¹⁰ Fakat bu tarih yazımında da cinsiyet eşitsizlikleri henüz görünür değildi. Ancak 1970'lerde kadın rollerine, deneyimlerine ve cinsiyet eşitsizliklerine dikkat çekildi. Feminist tarihçilik ile birlikte ataerkil tarihsel bir kurgu olan özel-kamusal alan ayrımıyla kadınlık ve erkeklik inşalarına daha fazla vurgu yapılmaya başlandı.¹¹ 1980'lerde J. W. Scott,

¹ Konuyla ilgili bkz. Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*, Basil Blackwell, Cambridge 1990, s. 25.

² Modern devlet ve pratikleri hakkında bkz. Anthony Giddens, *Ulus-Devlet ve Şiddet*, Çev. Cumhur Atay, Devrin Yay., İstanbul 2005, s. 24-26.

³ Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılan iç pasaport konusunda yapılan literatür değerlendirmesi için bkz. Nalan Turna, *19. yy.'dan ve 20. yy.'a Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürûr Tezkereleri*, Kaknüs Yay., İstanbul 2013, s. 30-32.

⁴ Musa Çadırcı, "Tanzimat Dönemi'nde Çıkarılan Men'-i Mürûr ve Pasaport Nizamnameleri", *Belgeler* 15/19 (1993), s. 169-181.

⁵ İ: 13, Meclis-i Âyan, 24 Teşrinisani 1325 (1909), C:1, s. 100.

⁶ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı-Osmanlı Arşivi (BOA), *Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Nüfus tahrirat Kalemî (DH.SN.THR.)*, 11/102, H.12.N.1328 (8.10.1908).

⁷ 5 Şevval 1332/14 Ağustos 1330 (27.8.1914) tarihli Nüfus Kanunu'nun 4. Maddesi'nde göre nüfus cüzdanları hem iç hem de dış seyahatler sırasında gösterilecekti. *Düstûr*, II. Tertip / Tertip-i Sani, Dersaadet Matbaa-i Amire, Dersaadet 1334, s. 1245.

⁸ Seyahat varakalarının ortaya çıkışı, seyahat varakası nizamnamesi, ve bunların kaldırılmasına sürecine için bkz. Turna, *19. yy.'dan ve 20. yy.'a Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri*, s. 103-118.

⁹ Osmanlı kadın tarihi ve toplumsal cinsiyet konularında kısa literatür özeti için bkz. Madeline Zilfi, "Sunuş," *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Çev. Necmiye Alpay, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000, s. 1-6.

¹⁰ Başak Tuğ, "Tarih ve Toplumsal Cinsiyet", *Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları*, Editör: Feryal Saygılıgil, Dipnot Yay., 2018, s. 33-49.

¹¹ Tuğ, "Tarih ve Toplumsal Cinsiyet", s. 36.

gender'ı yani toplumsal cinsiyetin, tarihsel analizlerde kullanılmasını yararlı buluyordu.¹² Scott, toplumsal cinsiyet kategorisi ile toplumdaki iktidar ilişkilerinin anlaşılabilirliğini iddia etti. İktidarın inşasında toplumsal cinsiyetin rolü ve iktidarı meşrulaştırması Scott ve sonrasında önem kazandı. Bu tür tarihçilik, aşağıda da değinileceği gibi Osmanlı çalışmalarında da kendine yer buldu.

Osmanlı kadın tarihi ve toplumsal cinsiyet literatürü burada detaylandırılmayacak kadar geniştir. Kısaca değinmek gerekirse; Osmanlı kadın çalışmalarının bir kısmı Saray kadınlarına yoğunlaşmıştır.¹³ Bunlara örnek olarak, Leslie Pierce'in, Lucienne Thys-Şenocak'ın, Ali Akyıldız'ın ve Betül İpşirli Arğıt'ın çalışmalarını sayabiliriz.¹⁴

Çalışmaların diğer bir kısmı ise Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı coğrafyalarındaki kadınlara dairdir. Örneğin Haim Gerber, 1600-1700 yılları arasında Bursa'daki kadınların sosyal ve ekonomik durumlarını;¹⁵ Ronald C. Jennings, 17. yüzyılda Kayseri'deki kadınları,¹⁶ James A. Reilly, geç dönem Şam'dakileri,¹⁷ Iris Agmon ise yine geç dönemde Hayfa ve Yafa'daki Müslüman kadınları inceledi.¹⁸

Daha fazla örnek vermek gerekirse; Leslie Pierce, toplumsal cinsiyet konusunu Aintab üzerinden örnekledi,¹⁹ Başak Tuğ 18. yüzyıl Osmanlı Anadolu'sunda cinsel şiddet ve sosyohukuki gözetim konularına dair yazdı.²⁰ Gülhan Balsoy'un ise, Osmanlı'da kadın ve toplumsal cinsiyet, doğum politikaları, emek tarihinin toplumsal cinsiyet açısından okunması ile kadın bedeni politikaları hakkındaki çalışmaları bulunmaktadır.²¹ Burada Osmanlı Suriye ve Filistin'inde toplumsal cinsiyet ve İslam hukuku konusunda yazan Judith E. Tucker'ın yazdıklarını da eklemek gerekir.²²

¹² Joan Wallach Scott, "Gender: A Useful Category of Historical Analysis", *The American Historical Review*, 91/5 (1986), s. 1053-1075.

¹³ Osmanlı saray kadınları ve İmparatorluk haremî hakkında 1990 öncesi yapılmış çalışmalar için örneğin bkz. Ahmet Refik Altınay, *Kadınlar Saltanatı*, Kitabhane-i Askerî, İbrahim Hilmi, İstanbul 1916; Çağatay M. Uluçay, *Harem*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985.

¹⁴ Leslie Pierce, *The Imperial Harem. Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford University, New York 1993; Lucienne Thys Şenocak, *Ottoman Women Builders: The Architectural Patronage of Hadice Turhan Sultan*, Ashgate, Aldershot 2006; Ali Akyıldız, *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı: Refia Sultan*, Tarih Vakfı, İstanbul 1998; Betül İpşirli Arğıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 1640-1715*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014; Betül İpşirli Arğıt, *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında Harem-i Hümayun Cariyeleri: 18. Yüzyıl*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017.

¹⁵ Haim Gerber, "The Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa 1600-1700", *International Journal of Middle East Studies*, 12 (1980), s. 231-244.

¹⁶ Ronald C. Jennings, "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 18/1 (1975), s. 53-114.

¹⁷ James A. Reilly, "Women in the Economic Life of Late-Ottoman Damascus", *Arabica*, 41/1 (1995), s. 79-106.

¹⁸ Iris Agmon, "Muslim Woman in Court According to the Sijil of Late Ottoman Jaffa and Haifa," *Women, in the Medieval Islamic World. Power, Patronage and Piety*, Editör: Gavin R.G. Hambly, Macmillian, Basingstoke 1999, s. 126-140.

¹⁹ Leslie Peirce, *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*, University of California Press, Berkeley 2003.

²⁰ Başak Tuğ, *Politics of Honor in Ottoman Anatolia: Sexual Violence and Socio-Legal Surveillance in The Eighteenth Century*, Brill, Leiden 2017.

²¹ Gülhan Balsoy, *The Politics of Reproduction in Ottoman Society, 1838-1900*, Routledge, London 2013; Gülhan Balsoy, "Osmanlı Emek Tarihinin Toplumsal Cinsiyet Açısından Okunması: Erken Yirminci Yüzyılda Cibali Tütün Fabrikası", *Osmanlı Devleti ve Erken Cumhuriyet Emek Tarihi*, Editör: Touraj Atabaki and Gavin Brockett, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2012, s. 49-74; Gülhan Balsoy, "Geç Osmanlı Nüfus ve Kadın Bedeni Politikaları", *Toplum ve Bilim*, 134 (2015), s. 5-30.

²² Judith E. Tucker, *In the House of the Law: Gender and Islamic Law in Ottoman Syria and Palestine*, University of California, Berkeley 2000. Tucker'ın kadın üzerine başka çalışmaları da bulunmaktadır Örneğin bkz. Judith E. Tucker, "Revisiting Reform: Women and the Ottoman Law of Family Rights, 1917," *The Arab Studies Journal*, 4/2 (1996), s. 4-17.

Kadınların fuhuş gibi illegal aktiviteleri üzerine de çalışılmıştır.²³ Kadınların ekonomik rolünün legal mesleklerle sınırlı olmadığını iddia eden Elyse Semerdjian, kadınların borç vermeleri, mülk alıp satmaları, vakıf kurmaları ve tekstil işçisi gibi bir dizi yasal meslekte bulunmalarının yanı sıra Halep ve Şam özelinde fahişelik yaptıklarını, fuhuş tedarikçisi olduklarını ve alkol işinde yani yasadışı mesleklerde aktif olduklarını gösterdi.²⁴ Geç 16. yüzyıl ile erken 18. yüzyılda Osmanlı İstanbul'unda fuhuş konusu ise Marinos Sariyannis tarafından ele alındı.²⁵

Osmanlı kadın çalışmaları ayrıca son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda kadın dergileri, kadınların söylemleri ve eylemleri üzerinde yoğunlaştı.²⁶ Elif E. Akşit, İmparatorluk'tan Cumhuriyet Türkiye'sine geçişte, Kız Enstitülerinin rolünü inceledi.²⁷ Palmira Brummett tarafından 1908-11 yılları arasındaki basında yer alan kadınlar, köpekler, kolera ve sokaktaki diğer tehlikeler şeklinde resmedildi.²⁸ Kadın memureler ve genel anlamda çalışan kadınlar, Yavuz Selim Karakışla'nın çalışmalarında da fazlasıyla yerlerini aldılar.²⁹

Konuyla ilgili derleme birkaç kitaptan bahsetmek gerekirse; bunlardan ilki, Maddeline Zilfi editörlüğünde yayınlanan *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era* adlı kitaptır.³⁰ Kitapta, kadın / vakıf ilişkisi, kadının sosyal sınırları, kadın bedeninin kontrolü, suç ve kadın ilişkisi, kadın ve evlilik, toplumsal cinsiyetin dili, ataerkilliğin gücü, şair kadınlar, annelik, kadınların adalet arayışı gibi birçok konu irdelenmiştir.

İkinci kitap ise, Duygu Köksal ve Anastasia Falierou'nun editörlüğünü üstlendiği *A Social History of Late Ottoman Women: New Perspectives*'tir. Kitapta, Osmanlı Ermeni kadınlarının tiyatrodaki kariyerleri, tütün atölyelerinde veya Feshane'de çalışan kadınlar, Osmanlı Yahudi kadınlarının eğitimleri, sanatçı ve yazar kadınlar, feminist öncüler vb. konular incelenmiştir.³¹ Ebru Boyar ve Kate Fleet editörlüğündeki *Ottoman Women in Public Space* adlı kitap ise kamusal alanda Osmanlı kadınları teması etrafında kaleme alınan makalelerden oluşmaktadır.³²

“Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat Varakaları ve Kadınlar” adlı bu makale, seyahat varakalarını ve bu belgeler üzerinden Osmanlı coğrafyasında seyahat eden / seyahat etmek için başvuran kadınları inceleyecektir. Bu önemli belgeler, hem devletin bu dönemdeki pratiklerini anlamamızı sağlayacak hem de kadınların kamusal alanda ne kadar görünür olduklarını, daha da önemlisi ne kadar özne olduklarını göstererek var olan literatüre katkı sunmaya çalışacaktır. Bu amaçla, ikincil kaynakların yanı sıra, birincil kaynaklar olarak çoğunlukla Osmanlı Arşivi'nde yer alan ve çeşitli tasnifler dâhilinde bulunan seyahat varakaları

²³ Khaled Fahmy, “Prostitution in Egypt in the Nineteenth Century,” *Outside In. On the Margins of the Modern Middle East*, Editör: Eugene Rogan, 2002 I.B. Tauris, London, New York 2002, s. 77-102.

²⁴ Elyse, Semerdjian, “Sinful Professions. Illegal Occupations of Women in Ottoman Aleppo, Syria”, *Hawwa*, 1/1 (2003), s. 60-85.

²⁵ Marinos Sariyannis, “Prostitution in Ottoman Istanbul, Late Sixteenth-Early Eighteenth Century”, *Turcica*, 40 (2008), s. 37-65.

²⁶ Detaylar için bkz. Serpil Çakır, “Feminism and Feminist History-Writing in Turkey: The Discovery of Ottoman Feminism”, *Aspasia*, 1 (2007), s. 61-83.

²⁷ Elif Ekin Akşit, *Kızların Sessizliği, Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*, İletişim, İstanbul 2005.

²⁸ Palmira Brummett, “Dogs, Women, Cholera, and Other Menaces in the Streets: Cartoon Satire in the Ottoman Revolutionary Press, 1908–11”, *International Journal of Middle East Studies*, 27/4 (1995), s. 433-460.

²⁹ Karakışla, Yavuz Selim, *Osmanlı Kadın Telefon Memureleri (1913-1923)*, Akıl Fikir Yay., İstanbul 2014. Yavuz Selim Karakışla, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar: Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)*, İletişim Yay., İstanbul 2015.

³⁰ *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, Editör: Madeline C. Zilfi, Cambridge University, New York 2010.

³¹ Elizabeth B. Frierson, , “Unimagined Communities: Women and Education in the Late-Ottoman Empire, 1876-1909”, *Critical Matrix*, 9/2 (1995), s.55-90.

³² *Ottoman Women in Public Space*, Editör: Ebru Boyar, Kate Fleet, Brill, Leiden 2016.

ve ilgili muameleler kullanılmıştır. Ayrıca, Cumhuriyet Arşivi, TBMM zabıt cerideleri ile Düstûr'dan yararlanılmıştır.

2. Seyahat varakaları

Osmanlı İmparatorluğu'nda seyahat belgelerinin kullanılması, ulaşımdaki gelişmelerle birlikte yolculukların rutin hâle gelmesiyle ilgili olsa da³³ sadece bununla açıklanamaz. Özellikle, savaşlar, çeşitli nedenlerle ortaya çıkan göç hareketleri, modern devletin artan kamusal finansman ihtiyacı, asayiş sorunları, hareketlerin daha fazla kontrolünü getirdi. İç pasaport uygulamaları özellikle de seyahat varakalarının öncülü olan mürûr tezkereleri bu kontrol ve benzeri amaçlara yönelik olarak düzenli şekilde uygulandılar.

Seyahat varakalarının öncülü olan 19. yüzyıl sonlarına ait bir mürûr tezkeresinin ön yüzü.³⁴

Osmanlı tebaasından Süleyman adlı birine ait seyahat varakasının ön yüzü.³⁵

³³ Demiryollarıyla birlikte yolculuk yapanların sayısı daha fazla artmıştı. Demiryolları örneğin 1891 yılında Ankara-Konya hattında 0.7 milyon, 1895 yılında 1 milyon, 1900 yılında 1.2 milyon, 1910 yılında ise 2.7 milyon yolcu taşıdı. İzmir-Kasaba arasında ise 1895 yılında 1.5 milyon, 1900 yılında 1.2 milyon, 1910 yılında ise 2.4 milyon kişi seyahat etti. 1908 yılında Anadolu Demiryolu 1.9 milyon, İzmir-Kasaba hattında 2.4 milyon, İzmir-Aydın hattında ise 1.4 milyon yolcu buldu.³³ Daha fazla örneklemek gerekirse, 1911 yılında demiryollarıyla 14 milyon yolcu taşındı. Yolcuların çoğu iş ile ev arasında seyahat edenlerden oluştu. Demiryollarıyla birlikte banliyöler de gelişti. Bunda zenginlerin banliyölerde villalar almalarının rolü de vardı. Sultan II. Abdülhamid'in (1876-1909) önemli projelerinden olan Hicaz Demiryolu ile birlikte ise Mekke ve Medine'ye giden hacıların sayısı arttı. Konuyla ilgili detaylar için bkz. Donald Quataert, "Ulaşım" Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1600-1914, Editör: Halil İncalcık, Donald Quataert, Eren Yay., İstanbul 2004, s. 918-941.

³⁴ BOA, *Yıldız Hariciye Nezâreti Ma'rûzâtı (Y.PRK.HR.)*, 8/15, H.11.6.1302 (28.3.1885).

³⁵ Süleyman'ın seyahat varakasında, kadınlara ait aşağıda örnekleri verilmiş olan seyahat varakalarının aksine eşkal bilgiler yer almaktadır. BOA, *Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalemi (DH.EUM.SSM.)*, 3/7, H.7.1.1334 (15.11.1915).

Ziraat Heyet-i Teftişiyesi Müdürü Hasib Bey'e ait daimî seyahat varakası örneği.³⁶

1910'da mürûr tezkerelerinin kaldırılmasından sonra, daha çok savaş nedeniyle seyahat varakaları uygulamaya konuldu. Bu nedenle seyahat varakasıyla ilgili nizamnamede; savaş devam ettiği müddetçe Osmanlı teb'ası ile yabancılar, askerî ve inzibati tedbirler olarak seyahat varakası alacak, askerî veya siyasi bir nedenden dolayı hükümetçe yasaklananlara ise seyahat varakası verilmeyecekti. Ayrıca, aynı nizamnamede, vilayet veya gayr-i mülhak bir liva içerisinde yolculuk yapacakların seyahat varakası alması zorunlu görülmedi. Kişiler, refakatlerindeki akrabaları ve hizmetçileriyle birlikte tek bir seyahat varakası ile yolculuk edebilecekti. Hükümler, çayır ile mandıra arasında işleyen katar yolcularını kapsamıyordu. Çayır ve mandıradan gelip de Memalik-i Osmaniye'ye girenler ile İstanbul'a, Urla'dan gelip de Memalik-i Osmaniye'ye girenlerin İzmir'e varakasız yalnız pasaportlarıyla girmelerinde bir sakınca görülmedi. Bahsi geçen yerlerden girenlerin İstanbul ve İzmir'den başka yerlere, diğer iskelelerden ve kapılardan girenlerin de diğer memleketlere gidebilmeleri için seyahat varakası almalarına gerek duyulmadı. Talep edilmesi durumunda, çayır ve mandıra ile İstanbul arasındaki seyahatlerde pasaportların, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer kısımlarında ise seyahat varakalarının icrası zorunlu tutuldu.³⁷

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da asayiş sorunları nedeniyle bu uygulamaya devam edildi. 1920'lerde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde seyahat varakası (vesikası) uygulamasının gerekli mi yoksa gereksiz mi olduğu tartışıldı.³⁸ Kurtuluş Savaşı sırasında, İnebolu'da sıkı önlemler alınıyor ve İstanbul'dan gelişler ve Ankara'ya gidişler polis kontrolü altında tutuluyordu. Anadolu'ya geçmeden önce seyahat izin belgesi alması zorunlu tutulmuş fakat bir süre sonra, 1921 yılında seyahat varakası uygulaması kaldırılmıştı.³⁹

³⁶ BOA, *DHEUM.SSM.*, 9/10, H.8.2.1335 (4.12.1916).

³⁷ Seyahat varakaları hakkında talimatnâme ve örneği için bkz. *Düstûr*, II/9, s. 10-12. Seyahat Varakaları hakkında nizamnâme için bkz. *Düstûr*, II/9, s. 241-242.

³⁸ Dâhiliye Vekili Dr. Adnan Bey'in ifadelerinden, seyahat vesikası usulünün Harb-i Umûmi'de yani Birinci Dünya Savaşı'nda kabul edilmiş olduğu teyit edilmektedir. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 6, İçtima 1, (118. İçtima, 21.XII.1336, Salı), s. 468-469. 1 Adnan Bey'in söylediklerinden yola çıkarak seyahat varakası ile seyahat vesikası aynı şeyler olduğu söylenebilir. Ayrıca 19. yüzyılda seyahat varakalarının seyahat vesikası hatta daha önce kullanılan mürûr tezkeresi adıyla anıldığı oluyordu. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, *a.g.e.*, s. 469.

³⁹ 1921 yılında yurt içinde seyahat varakalarının kaldırılarak yerlerine nüfus tezkerelerinin hüviyet belgesi yerine geçmesine karar verilmesi hakkında bkz. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (bundan sonra BCA), 30-18-1-14389, 26.11.1921.

3. II. Meşrutiyet Dönemi'nde kadınlar

II. Meşrutiyet'in 1908 yılında ilanından hemen sonra nispeten özgürlükçü bir ortam oluşmuştu. Basın özgürlüğü gelmiş, birçok dernek kurulmuştu. Bunların içinde *Teali-i Nisvan Cemiyeti*, *Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti* gibi kadın dernekleri de vardı. *Mahasın*, *Kadın ve Kadınlar Dünyası* adlarını taşıyan kadın dergileri de çıkarıldı.⁴⁰

Balkan Savaşları sırasında ise orta sınıf kadınlar, savaş yetimlerine yardım ederek görünür hâle gelmişlerdi. Birinci Dünya Savaşı sırasında erkek emek gücünün azalması, kadınların postane, banka, belediye, hastane gibi yerlerde istihdam edilmelerini mümkün kıldı.⁴¹ Ancak bir süre sonra İttihatçıların daha otoriter bir yönetime doğru evrilmesiyle Meşrutiyet rejiminin özgürlükçü emareleri kaybolmaya başladı ve erkek egemen anlayış yeniden görünür oldu. Bu durum dönemin kadın dergileri tarafından da eleştiriliyordu. II. Meşrutiyet Dönemi'nde, İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük ideolojilerinin etkisi altında kadın konusu tartışılmaya devam etti. Bazı muhafazakâr İslamistler, kadınların İslam'ın örtünme şeklini ihlal etmesini engellemenin yolunun devletin tedbir almasından geçtiğini, pozitivist ve rasyonel anlayıştaki Batılılaşma yanlıları ise, dinin kadının konumunu aşağı çektiğini savundular. Dönemin bazı Türkçüleri ise kadın ve aileyi öne çıkardılar.⁴²

Bu dönemde İttihatçılarla birlikte, devlet ailenin özel alanına girdi. 1917'deki aile kanununun çıkarılması, aile sisteminde köklü değişiklikler isteyenleri de, alanlarına girildiğini düşünen farklı dini toplulukları da tatmin etmedi.⁴³ Yine de bu alanda sekülerleşmenin ilk adımları atılmış oldu.

Kısaca söylemek gerekirse, II. Meşrutiyet Dönemi'nde kadınlar daha görünür oldular. Kadın konusunun farklı ideolojiler çerçevesinde tartışıldığı, kadın derneklerinin kurulduğu, kadın dergilerinin çıkarıldığı ve böylece kadının haklarının konuşulduğu bir ortam oluşmaya başladı. Bir taraftan bazı özgürlük alanları oluşurken diğer yandan özellikle savaş hâli nedeniyle devlet, insanların hareketleri üzerindeki kontrolünü artırdı. Bu durum hem erkeklerin hem de kadınların seyahat varakası almak zorunda kalmasında kendini gösterdi. Belli bir süre sonra da yaşanan bazı zorluklardan dolayı Müslüman kadınların seyahat varakası göstermesine gerek duyulmadı.⁴⁴

4. Seyahat varakalarının detaylandırılması ve seyahat varakası alan kadınlar

Seyahat varakalarında genellikle standart matbu bir evrakla karşılaşırız. Bu matbu varakanın, sağ üstünde "cild numerosi," sol üst kısmında ise "varak sayısı" yer almaktadır. Belgeyi ortalayacak şekilde de "seyahat varakası" başlığı bulunmaktadır. Altta sağdan sola doğru yatay olacak şekilde, seyahat varakası alanların kimlik bilgileri görülür. Bu kısımda, "isim", "pederinin ismi", "sinni" (yaşı), "tabiiyeti" (teb'ası olduğu ülke) haneleri sıralanır. Seyahat edecek olan kişinin "eşkâli" de yine yatay olacak şekilde aynı kısımda belirtilmiştir. Bu başlık altında "boy", "göz", "bıyık", "sakal", "saç", "alamet-i farika" alt haneleri de yer almaktadır. Belgenin sağ kısmında yolculuk yapacak olanların "isim" hanesinden sonra "sanat ve mesleği" hanesi gelmektedir. Belgenin sağ kısmından aşağıya doğru ise, sırasıyla yolcuların "nereye gideceği", "maksad-ı seyahati", "tarik-i seyahati", "efrad-ı ailesinden yanında bulunanların isimleri ve hüviyetleri" haneleri yer alır. En altta ise, seyahat varakası verilen kişi hakkında "yukarıda isim ve şöhreti ile tarik-i seyahati yazan kişiye izin verildiği" belirtilmektedir. Ayrıca resmî işlemlerin yapıldığını gösteren mühür ve tarih gibi bilgiler de yine

⁴⁰ Deniz Kandiyoti, "End of Empire: Islam, Nationalism and Women in Turkey", *Women, Islam and the State*, Editör: Deniz Kandiyoti, Macmillan, Hampshire 1991, s. 29.

⁴¹ D. Kandiyoti, "End of Empire..", s. 30-31.

⁴² D. Kandiyoti, *agm*, s. 32-36.

⁴³ D. Kandiyoti, *agm*, s. 36-37.

⁴⁴ BOA, *Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.)*, 96/72, H.4.Ca.1337 (5.9.1919). Konuyla ilgili ayrıca bkz. BOA, *DH.EUM.SSM.*, 36/31, 36/31, H.4.Ca.1337 (5.2.1919).

en altta bulunmaktadır. Seyahat varakalarının arka sayfalarında ise matbu bir Seyahat Varakası Nizamnamesi basılıdır.

Burada kadınların aldıkları seyahat varakaları üzerinde dönemin kadınlarına dair birçok şey söylenebilir. Örneğin, Dudu adlı bir kadın, Edirne'den İstanbul'a (*Dersaadet*) gitmek için seyahat varakası almıştı. Seyahat varakasında yer alan bilgilere göre, Dudu 17 yaşında ve Edirneliydi. Babasının adı David'di. "Sanat ve mesleği" hanesinde herhangi bir meslek ve sanat sahibi olmadığını göstermek için kadınlar manasında "nisa" yazılmıştı. Dudu'nun gideceği yer, İstanbul, seyahat nedeni ise "umum bahanesiyle" yani geneldir. Trenle ve yalnız seyahat edecekti.

Yer	Zaman	Nispet	Meslek	Nispet
			Nisa	

Dudu adlı kadına ait seyahat varakasının ön ve arka yüzü.⁴⁵

Zübeyde'nin (Hanım) seyahat varakasına göre de babasının adı Hurşid'di. Belgeyi aldığı anda 59 yaşındaydı. Kadının "tabiiyeti", Osmanlı'ydı (*Devlet-i Aliyye*). Eşkâl hanesi ise çizilmiştir çünkü bu dönemde kadınların eşkâl bilgileri istemek "mahremiyeti" ihlali şeklinde algılanmış olabilir. Seyahat varakasının "sanat ve meslek" kısmında ise yukarıda yer alan seyahat varakasındaki gibi "nisa" yani kadınlar yazmaktaydı. Belgede ayrıca Zübeyde'nin İstanbul'a (*Dersaadet*) işleri için (*beray-ı maslahat*) torunuyla birlikte trenle seyahat edeceği belirtilmişti.⁴⁶

⁴⁵ BOA, *DH.EUM.SSM.*, 9/51, H.8.3.1335 (2.1.1917).

⁴⁶ BOA, *DH.EUM.SSM.*, 7/75, H.27.11.1334 (25.9.1916).

Ayşe adlı bir kadına verilen seyahat varakası.⁵¹

Ayşe (Hanım) adlı bir kadına verilmiş olan ve üstte görseli bulunan seyahat varakasında, kadının “sanat veya mesleği” hanesinde “nisa” yerine, “Çerkezköy Levazım Heyet-i Zabitanından Ömer Rıza Efendi'nin familyası” yazmaktadır. Ayşe, Şükriye adında bir buçuk yaşındaki kızıyla birlikte seyahat edeceğinden, ikisini kapsayacak şekilde ailesi anlamında “familyası” ifadesi kullanılmış olmalıdır.⁵² Ayrıca; Ayşe'nin tanımlanması hem ailesi hem de kocasının mesleği üzerinden yapılmıştır. İncelenmiş olan diğer seyahat varakalarında olduğu gibi burada da “eşkâli” hanesinin üzeri çizilmişken “alamet-i farika” hanesi diğerlerinkinde olduğu gibi boş bırakılmamıştır. Aksine bu hanede “tam” yazmaktadır. “Tam” ifadesi, kadının görünür herhangi bir sakatlığı olmadığını belirtmek için yazılmış olmalıdır. Seyahat varakasından öğrendüğimize göre, Ayşe, İstanbul'da doğmuş ve burada ikamet etmekteydi. Tabiiyeti Osmanlı olup 34 yaşındaydı. İstanbul'dan Edirne'ye tren (*şimendüfer*) ile gidecekti. Amacı Edirne'de bir okulda okumakta olan oğlunu ziyaret etmektir.⁵³

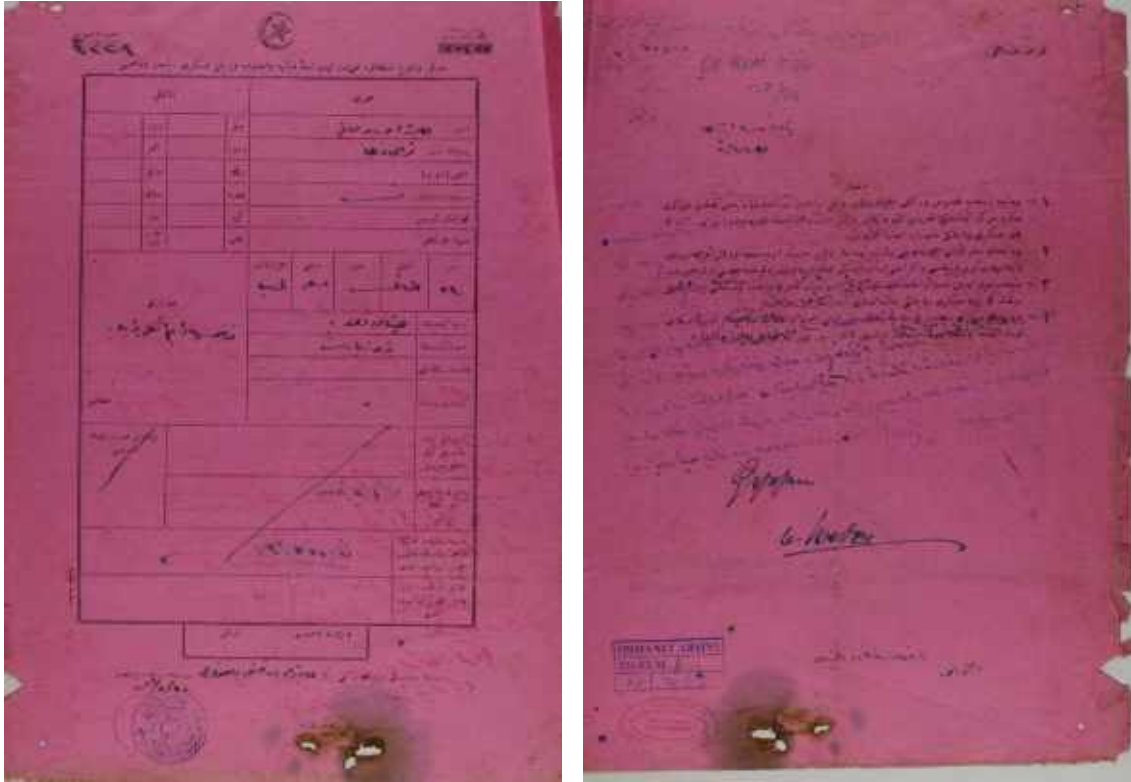
⁵¹ BOA, DH.EUM.SSM., 54/3, H.20.1.1335 (16.11.1916).

⁵² BOA, DH.EUM.SSM., 54/3, H.20.1.1335 (16.11.1916).

⁵³ BOA, DH.EUM.SSM., 54/3, H.20.1.1335 (16.11.1916).

Bu dönemde askerî seyahat varakaları da kullanılmaktaydı. Arşivde seyahat varakası olarak adlandırılan böyle bir belgenin başlığında ise şöyle yazmaktadır: “Askerî ve memnu muntikalara azimet eden teb’a-i Osmaniye ve ecnebiyeye verilen askerî seyahat varakası.”⁵⁴ 1918 tarihli bu varaka, standart seyahat varakalarından daha fazla bilgi içermekteydi: “vücut” ve “çehre” gibi. Fakat eşkâl kısmı standart seyahat varakalarında olduğu gibi burada da kadınlar için boş bırakılmıştır.

Ayşe İhsan adlı kadına verilmiş olan askerî seyahat varakasinda; Ayşe İhsan’ın, erkek kardeşini ziyaret etmek için hizmetçisi Angel ile birlikte İstanbul’dan Çanakkale’ye gideceği bilgileri yer almaktadır. Bu askerî seyahat varakasına göre 24 yaşındaki Ayşe İhsan’ın baba adı Ferhad idi. Seyahat varakasinda “mahlas” (şöhreti) kısmı boş bırakılmıştır. “Sanat veya mesleği” hanesinde kadınlar manasında “nisa” yazmaktaydı Bu kısım standart seyahat varakaları ile benzerdir. Diğer seyahat varakalarından daha detaylı olan bu belgede “ticarethane adresi,” “sevki ikametgâhı” gibi haneler bulunmaktadır. Mahlas hanesi gibi, Ayşe İhsan’ın seyahat varakasinda bu haneler boş bırakılmıştı. Belgede yer alan bilgiler arasında “milleti” ve “mezhebi” haneleri de bulunmaktadır. Tabiiyeti “Osmanlı” olarak yazmaktadır. Kadının Müslüman olduğu adından (Ayşe) anlaşılacağı gibi bunu belgede yer alan “mezhebi” hanesinden de anlamak mümkündür. Mezhep hanesi standart seyahat varakalarında yer almamaktadır. “Milleti” bilgisini özellikle belirtmekte yarar vardır. Çünkü Çanakkale tarafına Rumların gitmesi yasak olduğundan milletin (hangi dini / mezhepsel topluluğa mensup olduğu) belirtilmesi asayişin sağlanması açısından önem taşıyordu.⁵⁵

Ayşe İhsan’a verilen askerî seyahat varakasının ön ve arka yüzü.⁵⁶

⁵⁴ BOA, Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Üçüncü Şube (DH.EUM.3.Şb.), 28/76, H.6.12.1337 (2.9.1919).

⁵⁵ BOA, DH.EUM.3.Şb., 28/76, H.6.12.1337 (2.9.1919).

⁵⁶ BOA, DH.EUM.3.Şb., 28/76, H.6.12.1337 (2.9.1919).

Askerî seyahat varakasinda dikkati çeken bir husus da, yukarıda görüldüğü gibi, belgede “fotoğrafi” hanesinin bulunmasıdır. Fakat bu örnekle ilgili hanede Ayşe İhsan’ın fotoğrafı yapıştırılmamıştır. Ayrıca belge üzerinde “fotoğrafçının adresi” hanesi bulunmaktadır. Ayşe İhsan’ın fotoğrafı olmadığı için bu hanenin de üzeri çizilmiştir. Fotoğraf hanesinde sadece yanında hizmetçisi Madam Angel olduğu yazmaktaydı. Belgede standart olarak yer alan “ne kadar müddet kalacağı” ve “kimin yanına gideceği” kısımları boş bırakılmıştı. Belgede gideceği yerde tanıdığı iki kişinin adresi, İstanbul’da tanıdığı iki kişinin adresi, savaş zamanında hangi tarihlerde nerelere ne iş için seyahat ettiği gibi standart bir seyahat varakasinda yer almayan bilgiler istense de bu kısımlar ile hangi tarihte nereden ne iş için İstanbul’a geldiği kısımlarının üstü çizilmiştir.⁵⁷

Konuyla ilgili diğer arşiv belgelerine göre, Ayşe İhsan ve hizmetçisi yasak alanlarda, yani savaş bölgesinde dolaşıyorlardı. Haklarında yapılan tahkikat sonucunda, Angel’in 19 yaşında bir Rum kadın, Ayşe İhsan’ın ise bir binbaşı kızı olduğu tespit edilmişti. Amaçlarının, askerî hastanede bulunan üsteğmen (*mülazim-i evvel*) Mehmed Salih Efendi’nin yanına gitmek olduğu anlaşılmıştı. Burada en önemli sorunlardan biri de Rumların Çanakkale bölgesine girmelerinin yasak olmasıydı. Sonuç olarak; Angel’in Rum olması ve “hizmetçi sanatı bulunmayan biri” olduğu algısının oluşması sebebiyle savaş bölgesi olan Çanakkale civarında dolaşmaları sakıncalı bulunmuştu.⁵⁸

1918 yılında iki kızıyla birlikte Edirne’den doğduğu yer olan Bulgaristan Yanbolu’ya gitmek için seyahat izni alan Osmanlı teb’asından Müslüman ve 40 yaşında Şehriye adında bir kadın ve kızları.⁵⁹

⁵⁷ BOA, *DH.EUM.3.Şb.*, 28/76, H.6.12.1337 (2.9.1919).

⁵⁸ BOA, *DH.EUM.SSM.*, 2/24, H (Hicri).2.9.1333 (14.7.1915).

⁵⁹ BOA, *DH.EUM.SSM.*, 33/74, H.16.1.1337 (22.10.1916).

Osmanlı arşiv kayıtlarında seyahat varakası alan yolculara dair düzenlenen bir cetvelden yola çıkılarak seyahat eden kadınlar hakkında daha fazla bilgi edinmek mümkündür. 1915 yılına Haziran ayına ait yolcuların listelendiği bir cetvele göre belgede sırasıyla; seyahat edenin “isim ve şöhreti”, “pederinin ismi”, “sinni” (yaşı), “tabiiyeti”, “sanat ve maslahatı”, “nereye gideceği”, “maksad-ı seyahati”, “tarik-i seyahati”, “tarih-i seyahati”, “efrad-ı ailesinden yanında bulunanların isim ve hüviyetleri” bilgileri yer almaktadır. Bu bilgiler seyahat varakası üzerinde yer alan bilgilerle aynıdır. Bu cetvelde yer alan yaşları 75 ile 15 yaş arasında değişen 22 yolcudan sadece 4’ü kadındı. Çoğu yolcu, “süvarla” yani atlı vb. taşıtlarla ve yanlarında ailelerinden biri / birileri bulunmaksızın yalnız seyahat edeceklerdi. Bu yolcuların farklı farklı ülke teb’asından oldukları anlaşılmaktadır: Avusturya-Macaristan, İtalya, İspanya, İran, Yunanistan ve Bulgaristan vb.⁶⁰

Bu cetvelde yer alan 4 kadından biri Azime’dir. 70 yaşında olan Azime Bulgar teb’asındandı. Baba adı Osman (Ağa) idi. Edirne’ye süvarla (atlı vb. binek taşıt) yalnız gidecekti. Amacı Tekfurdağı’nda akrabalarıyla görüşüp memleketine geri dönmektir. Matmazel Sara, Avusturya-Macaristan teb’asındandı ve 25 yaşındaydı. İstanbul’a (*Dersaadet*) gidecekti. Seyahat nedeni ise, Tekfurdağı’nda bulunan kız kardeşini ziyaret edip evine geri dönmektir. Dodi adlı kadın ise 57 yaşında bir İtalyan idi. İstanbul’a gitmek için seyahat varakası talep etmişti. Galata’da Lüleci Hotel’deki kız kardeşinin yanına gitmek niyetindeydi. Kristina (Madam) ise 60 yaşındaydı ve Avusturya-Macaristan teb’asındandı. Oğlunu görmek için İstanbul’a gideceğini, bu seyahati süvarla ve yanındaki kızıyla yapacağını bildirmişti.⁶¹

Yine Osmanlı arşivlerinde yer alan diğer cetvelde adı geçen 26 yolcudan sadece 4’ü kadındır. 1916 tarihli bu cetvelde yolcuların yaşlarının 20 ile 60 yaş arasında olduğu yazılmaktaydı. Aralarında yer alan 4 kadından 3’ünün “sanat ve maslahatı” hanesinde “nisa” yani “kadınlar”, birinininde “hastabakıcı” yazılmaktaydı.⁶² 1918 yılı Eylül ayında, Eskişehir’den İstanbul’a giden yolcuların isimlerini içeren bir başka cetvelde ise 168 yolcunun bilgileri mevcuttur. Bu yolcuların 55’i yani neredeyse üçte biri kadındı. Belgede geçen kadınların bazılarının adları şöyledir: Leyla, Ayşe, Makbule, Fatma, Hacer, Eleni, Zeyneb, Hristine, Vilma, Rahel, Sofya, Belkıs, Kerime. Kadınların bazıları yalnız, bazıları ise yanlarında bir veya birden fazla kişiyle seyahat edeceklerdi.⁶³

⁶⁰ BOA, *DH.EUM.SSM.*, 2/24. H (Hicri).2.9.1333 (14.7.1915).

⁶¹ BOA, *DH.EUM.SSM.*, 2/24. H (Hicri).2.9.1333 (14.7.1915).

⁶² BOA, *DH.EUM.SSM.*, 2/54, H.10.10.1333 (21.8.1915).

⁶³ BOA, *DH.EUM.SSM.*, 20/53, H.27.7.1336 (8.5.1918).

Seyahat varakası verilenlerin bilgilerinin yer aldığı bir cetvel örneği.⁶⁴

5. Kadınların seyahat edebilmek için sundukları nedenler ve kimlerle seyahat ettikleri

Osmanlı topraklarında seyahat eden yabancı kadınlar içinde adını en çok bildiklerimizden biri Gertrude Bell'dir. 1868-1926 yılları arasında yaşamış olan Bell, Osmanlı ülkesinde hem Sultan II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) hem de II. Meşrutiyet Dönemi'nde birçok seyahat gerçekleştirmiştir. Bazıları onu “Çöl Kraliçesi” ve “Dişi Arabistanlı Lawrence” olarak da adlandırmaktadır. Gertrude Bell, Arabistanlı Lawrence (T. E. Lawrence) ile kıyaslanmıştır. Lawrence Arap isyanını başlatan kişi olarak değerlendirilmiş, Bell ise Araplara ulus olmanın yolunu göstermiş bir kadın olarak gösterilmektedir.⁶⁵ Her ikisinin de bugünkü Ortadoğu'nun sınırlarının çizilmesinde ve İngiltere'nin bölgedeki hegemonyasının kurulmasında aktif oldukları bilinmektedir. Aşağıda Bell hakkında verilen örnekler hem II. Abdülhamid hem de Meşrutiyet Dönemi'ne aittir. Arşiv belgelerine yansıdığına göre, Bell, İstanbul'dan yola çıkarak Anadolu üzerinden Orta Doğu'ya seyahat etmiştir. Seyahati sırasında Midyat'a giderken hayvanları, eşyası ve parası çalınmış ve Diyarbakır vilayetince olayla ilgili olarak gerekenin yapılması istenmişti.⁶⁶ Miss Bell'in Anadolu'daki seyahatleri kadar yazdığı yazılar ve Osmanlı Devleti aleyhinde bulunduğu faaliyetler, üzerine şüphe çekmesine neden oldu.⁶⁷ Bir arşiv belgesine göre “Miss Bell'in hafiye olduğu sonucuna varıldığı” anlaşılmaktadır. Bu nedenle Suud bölgesine (Arap yarımadası) yapacağı seyahatin engellenmesi isteniyordu. 5 bin İngiliz lirası tahsisatı bulunduğu ifade edilen kadının saldırıya uğraması söz konusu olabilir diye, Osmanlı otoriteleri tarafından, Suriye'de gitmeyi planladığı bölgeye seyahatinden vazgeçmesi

⁶⁴ BOA DH.EUM.SSM., 20/53, H.27.7.1336 (8.5.1918).

⁶⁵ Gertrude Bell hakkında örneğin bkz. Janet Wallach, *Çöl Kraliçesi: Gertrude Bell'in Olağanüstü Yaşamı*, Çev. Püren Özgören, Can Yay., İstanbul 2004.

⁶⁶ BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektub-i Kalemi (DH.MKT.), 2826/24, H.9.Ca.1327 (29.5.1909).

⁶⁷ BOA, DH.MKT., 2880/84, H.2.B.1327 (20.7.1909).

isteniyordu. Bu istekle hükümetin herhangi bir sorumluluğu almayacağı ifade edilmiş oluyordu.⁶⁸

Elbette Osmanlı topraklarında seyahat eden tek yabancı kadın Bell değildi. Yabancı kadınlarla ilgili birçok örnek vardır. Talas'taki Amerikan okulu öğretmenlerinden Amerikalı İspersistol, Klara Resmon ve Fespriç adlarındaki üç kadın da İstanbul'a gitmek amacıyla seyahat varakası alabilenlerdendi.⁶⁹

Osmanlı teb'ası kadınlarının seyahatlerine ve nedenlerine dair de birçok örnek vermek mümkündür. Bir kadın kızlarıyla beraber Afyonkarahisar'a,⁷⁰ bir diğeri ise Bursa'dan İstanbul'a gitmek istiyordu.⁷¹ Halep'te bulunan Daye Kadın Hastahanesi başhekimi Artin Efendi, karısı ve çocuklarıyla birlikte seyahat edecekti.⁷² İstanbul'da Mustafapaşa'da Giritli Mehmet Efendi'nin evinde kaldığı anlaşılan Vasilo, Bursa'ya gitmek için talepte bulunuyordu.⁷³ Talas nahiyesi ahalisinden Angel namında bir Ermeni kadın, İstanbul'a,⁷⁴ Eleni adlı bir başka kadın ise Bursa'dan İstanbul'a gitmek istiyordu.⁷⁵ İstanbul'dan aldığı seyahat varakasıyla Geyve'ye, oradan da İzmid'e gitmiş olan Zevice adlı bir Rum kadın da İstanbul'a geri dönmek için izin talep ediyordu.⁷⁶

Seyahat varakalarına göre, kadınların seyahat nedenleri arasında ticaret, ziyaret, tedavi,⁷⁷ eşinin yanına gitmek veya mal-mülk, miras işleri vardı. Örneğin, Sofia adlı bir gayrimüslim kadın, İstanbul'dan Gemlik'e evlerinin kirasını almak için gidecekti.⁷⁸ Eda adındaki bir başka kadın, Büyükçekmece'de Mazhar Paşazade Veliyüddin Bey'in yanında kalıyordu ve Çorlu'ya geri dönebilmek için seyahat izni istiyordu.⁷⁹ Karamürsel'de iskân edilen bazı Rum kadınlar ise, ticaret amacıyla Darıca'ya gidip gelmek istiyorlardı. İlgili makamlar yolculuklarında bir sakınca olmadığını bildirirken askerî trenle seyahat etmelerini imkânsız bulmuştu.⁸⁰ Başka örnekler vermek gerekirse; Kırkkilise (Kırklareli) İnas (Kız) Mektebi Muallimesi Elfilik adlı kadın, kayınpederinden kalan "emval-i metrukeyi" almak üzere İstanbul'a gitmek için seyahat varakası talep ediyordu.⁸¹

İslam dinine geçmiş olan Meryem adlı bir kadın, torunu ile İstanbul'a seyahat edecekti; bu kadın aslen Kırşehirli olup Ankara'da ikamet etmekteydi.⁸² Yarans da din değiştirmişti. Fadıma Saadet adını alan bu kadının küçük bir kız çocuğu vardı. Talas Menzil Şifa Yurdu başhekimi Kuddusi Bey'in yanında kalıyordu ve küçük kızıyla birlikte İstanbul'a gidebilmek için seyahat varakası almıştı.⁸³ Bir başka kadın hikâyesi ise 1917 yılına aittir. Ayvalık'ta yaşayan Marya adlı kadının kocası ölmüştü. Tedaviye ihtiyacı olan bir oğlu vardı. Bu nedenle İstanbul'a gitmek için izin istiyordu. Seyahati sırasında yanında, dul bir hemşiresi, hizmetçileri ve toplamda kendisi dâhil dokuz kişi olacaktı.⁸⁴

⁶⁸ BOA, *Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus (DH.KMS.)*, 9/3, H.19.M.1332 (18.12.1913).

⁶⁹ BOA, *DH.ŞFR.*, 546/76, R.12.Ar.1332 (25.12.1916).

⁷⁰ BOA, *DH.EUM.SSM.*, 15/60, H.4.3.1336 (18.12.1917).

⁷¹ BOA, *DH.EUM.3.Şb.*, 16/21, H.13.M.1335 (9.11.1916).

⁷² BOA, *DH.ŞFR.*, 570/35, R.3.Tn.1333 (3.11.1917); BOA, *DH.EUM.SSM.*, 55/109, H.29.M.1336 (14.11.1917).

⁷³ BOA, *DH.EUM.3.Şb.*, 20/26, H.9.5.1335 (3.3.1917).

⁷⁴ BOA, *DH.ŞFR.*, 581/64, R.6.Ha.1334 (6.6.1917).

⁷⁵ BOA, *DH.EUM.3.Şb.*, 16/21, H.13.M.1335 (9.11.1916).

⁷⁶ BOA, *DH.ŞFR.*, 75/221, H.2.B.1335 (24.4.1917).

⁷⁷ BOA, *Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti İkinci Şube (DH.EUM.2.Şb.)*, 37/24, H.23.B.1335 (15.5.1917).

⁷⁸ BOA, *DH.EUM.3.Şb.*, 16/35, H.17.01.1335 (13.11.1916).

⁷⁹ BOA, *DH.EUM.2.Şb.*, 26/30, .23.10.1334 (23.8.1916).

⁸⁰ BOA, *Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi (DH.EUM.MH.)*, 269/40, H.2.Ş.1334 (4.6.1916).

⁸¹ BOA, *DH.EUM.3.Şb.*, 19/66, H.26.4.1335 (19.2.1917).

⁸² BOA, *DH.EUM.2.Şb.*, 64/4, H.1.1.1337 (7.10.1918).

⁸³ BOA, *DH.ŞFR.*, 546/77, R.12.Ar.1332 (25.12.1916).

⁸⁴ BOA, *DH. EUM.3.Şb.*, 19/9, H.5.4.1335 (29.1.1917).

Örnekleri çoğaltmak gerekirse: Anna adlı kadın, iki çocuğu ile birlikte İstanbul'da Alman Hastanesi'nde bulunan eşi Balyan Ohannes'in yanına gitmek için seyahat varakası talep etmişti.⁸⁵ Karamürsel'den İstanbul'a giden Devrek adlı bir kadın Karamürsel'deki ailesinin yanına geri dönmek için seyahat varakası almıştı.⁸⁶

Arşiv kayıtlarında ayrıca tedavi olmak amacıyla yolculuk yapmak zorunda olanlar vardı. Bunlardan biri de Hatunik adlı Protestan bir kadındı. Hatunik, tedavi için Bursa'dan İstanbul'a kızının ve damadının yanına gitmişti. Kızı ve damadı Beyoğlu'nda bir evde yaşıyorlardı ve damadı komisyoncuuydu.⁸⁷ Bir başka örnekte ise Konya'da ikamet eden Haykahi adlı kadın, uzman bir doktorun muayenesinden geçmişti. Ancak Konya'da hastalığının tedavisi mümkün olmadığından İstanbul'a gitmek istiyordu.⁸⁸ Madam Etna Morati, rahminden ameliyat olmak için Gemlik'ten İstanbul'a,⁸⁹ Anadolu Demiryolu Müdüriyet-i Umumisi memurlarından Efkeriya'nın bağırsaklarından rahatsız olan annesi de yine ameliyat için Konya'dan İstanbul'a gidecekti.⁹⁰

Bazı arşiv kayıtları seyahat eden kadınlar hakkında diğerlerinden daha fazla bilgi vermektedir. 1918 tarihli böyle belgelerden biri, Lusi adlı Osmanlı vatandaşı ve Ermeni Katoliklerinden bir kadın hakkındadır. Lusi ve eşi İstanbulluydu. Beyoğlu'nda Firuzağa'da ikamet ediyorlardı. Kadının babası Bursa'da Koza Hanı'nda harir (ipek) tüccarıydı. Belgede ifade edildiğine göre Lusi, Bursa'ya "tebdil-i hava" yani hava değişimi için gitmiş fakat seyahat varakası almadığı için para cezasına çarptırılmıştı. Fakat çocukları ve babasıyla birlikte İstanbul'a dönmesinde bir sakınca görülmedi.⁹¹

Seyahat varakalarından, Osmanlı'da ailesiyle birlikte seyahat eden kadınlar⁹² ile aileyle birlikte seyahat eden hizmetçi kadınlara dair bilgi edinmek de mümkün olmaktadır. 1917 tarihli bir belgeye göre, Angele, İzmir'de fabrikalar müdürü Binbaşı Nureddin Bey'in hizmetçisiydi. Angele, Nureddin Bey'in eşi ile on gün önce İzmir'den Üsküdar'a kadının kayınpederi Sezai Bey'in evine gitmişti. Nureddin Bey'in eşi olan kadın çocuklarıyla geri dönmüş fakat hizmetçisini Sezai Bey'in yanında bırakmıştı. Şimdi hizmetçisi, geri dönmek için seyahat varakası istiyordu.⁹³

Bir başka örnek de 1917 yılına ait olup Sarayburnu'nda Nizamiye erzak ambarında görevli Ligoroglu Estafan'ın eşi Olimpia hakkındadır. Konunun detaylarını kadının eşi Estefan'ın verdiği bilgilerden öğreniyoruz: Estafan, Silifke kazasından olup ticaret amacıyla Bilecik sancağının Küplü nahiyesine gitmiş ve orada ikamet etmeye başlamıştı. Bu sırada askerlik için sevk edilmiş ve eşini Küplü'de bırakmıştı. İki yıldır Küplü'de yalnız yaşayan Olimpia'nın burada kimsesi yoktu, "kira ile el evlerinde" oturduğundan ve ev kirasını ödeyecek durumda bulunmadığından, adamın deyimiyle "sefaletten" kurtulmak maksadıyla Silifke'de bulunan babasının (Bursalı Mihal) yanına gitmesi için izin istemişti. Ancak bulunduğu yerde kış şiddetli geçtiğinden bu yolculuk, 1,5 ay sonra gerçekleşebilecekti.⁹⁴

Son olarak, Turfanda ve Şamiram adlı iki kadın ve üç kızları İstanbul'dan Ankara'ya gitmek için izin istiyorlardı. Her iki kadın da Protestan vaizleriyle evliydi. Eşleri vefat

⁸⁵ BOA, *DH.EUM.2.Şb.*, 39/16, H.7.N.1335 (27.6.1917).

⁸⁶ BOA, *DH.EUM.2.Şb.*, 41/63, H.25.Za.1335 (12.9.1917).

⁸⁷ BOA, *DH.EUM.2.Şb.*, 75/2, H.25.M.1336 (10.11.1917).

⁸⁸ BOA, *DH.EUM.2.Şb.*, 45/17, H.15.S.1336 (30.11.1917).

⁸⁹ BOA, *DH.EUM.3.Şb.*, 18/32, H.21.3.1335 (15.1.1917).

⁹⁰ BOA, *DH.EUM.2.Şb.*, 53/13, H.18.7.1336 (29.4.1918).

⁹¹ BOA, *DH.EUM.2.Şb.*, 51/30, H.22.6.1336 (4.4.1918).

⁹² BOA, *DH.EUM.2.Şb.*, 64/56, H.14.1.1337 (20.10.1918).

⁹³ BOA, *DH.EUM.3.Şb.*, 19/9, H.5.4.1335 (29.1.1917).

⁹⁴ BOA, *DH.EUM.3.Şb.*, 19/10, H.6.4.1335 (30.1.1917).

ettiğinden dolayı Ankara'da "bikes" yani kimsesiz kalmışlardı. Bu nedenle İstanbul'a taşınmak istiyorlardı.⁹⁵

6. Seyahat varakası alamayan kadınlar ve bu durumu aşmak için başvurdukları taktikler

Seyahat varakası almadan seyahat edenler de az değildi. Yolculuklarda biletsiz, bazen de seyahat varakasız, geçersiz seyahat belgesi veya süresi dolmuş belgelerle seyahat edenlere rastlanmaktadır.⁹⁶ Seyahat varakası olmadığı için trenden indirilen yolcular arasında kadın ve çocuklar da bulunuyor ve bu şekilde ikamet ve geceleme imkânından mahrum kalıyorlardı.⁹⁷

Diğer bir sorun da seyahat varakası alamayan gayrimüslim kadınların, Müslüman giysileri giyerek "fırar" etmeye başlamalarıydı. Bunlar arasında sadece fırar ederken yakalanalar belgelere yansımıştır, dolayısıyla bir şekilde fırar etmeyi başarmış olmaları ihtimali az değildir. Özellikle Ermenilerle ilgili asayiş sorunlarının yoğun olduğu dönemlerde, Ermeni kadınların serbestçe seyahat etmeleri de etkileniyordu. Legal yollardan seyahat etmeleri kısıtlanan Ermeni kadınların arasında Müslüman kadınların kullandıkları çarşaf adlı giysiyi giyerek fırar yolunu seçenler olmuştu.⁹⁸

Müslüman kadınlarla işbirliği içerisinde, kendi kimliklerini gizleyerek Müslüman kıyafetleriyle seyahat eden kadınların pasif konumda olmadıkları, hatta bizzat özne durumunda buldukları görülmekteydi. Örneğin, Konya Ereğlili Halisa adlı bir Müslüman kadın, kızıyla İstanbul'a gitmek üzere seyahat varakası almıştı. Fakat seyahati sırasında yanında kendi kızı değil, Kayserili gayrimüslim ve Ermeni bir kadın olan Evakım'ın kızı Halfanos bulunuyordu. Onu, kendi kızımıymış gibi göstermiş, Müslüman kılığında İstanbul'a kaçmasına yardımcı olmuştu.⁹⁹

Yüzbaşı Mehmet Efendi de hizmetçisi olan Ermeni Margaret adındaki kadının, Fatıma Südide adıyla ve İslam kıyafetiyle kaçmasına yardım etmişti. Durum ortaya çıkınca, Yüzbaşı hakkında gereken muamelenin yapılmasına karar verildi.¹⁰⁰ Ayrıca, Ortaköy'de Balıkhane Nazırı Tefvik Bey'in eşi Saniye Hanım, 1916 yılında Bursa'ya seyahatinde yanında bazı gayrimüslim kadınları götürmüştü. Seyahat varakaları bulunmaksızın seyahat ettiklerinden dolayı gayrimüslim kadınlar Mudanya'da polise teslim edilmişlerdi.¹⁰¹ Bir başka arşiv belgesine göre de, Ermeni asıllı Araksi'nin kocası ölmüştü. Araksi Rum bir kadın ile birlikte seyahat izni olmaksızın İstanbul'dan Bursa'ya giderken yakalanmış ve bu şekilde seyahat eden iki kadın hakkında tahkikat yapılması kararlaştırılmıştı.¹⁰²

Kimi kadınların seyahat etme nedeni dönemin şartlarıyla yakından alakalıydı. Bir nevi zorunlu seyahat durumları oluşmuştu. Örneğin Ermeni sevkıyatında Ankaralı Ardaş adlı bir Ermeni'nin eşi Malos hamileydi ve hamileliği sebebiyle sevk edilmeyerek Konya'daki kayınvalidesinin ve görümcesinin yanına gönderilmişti.¹⁰³

Altıncı Ordu Menzil Nakliye Kumandanı Kâzım Bey, seyahat izni olmayan nikâhlı eşi Makbule ile birlikte bir posta treniyle İstanbul'a gitmişti. Kadın, Ermeni mühtedilerindendi (din

⁹⁵ BOA, *DH.EUM.2.Şb.*, 21/22, H.13.07.1334 (16.5.1916).

⁹⁶ BOA, *DH.EUM.SSM.*, 10/101, H.24.B.1335 (16.5.1917).

⁹⁷ BOA, *DH.EUM.SSM.*, 10/71, H.2.C.1335 (26.3.1918).

⁹⁸ BOA, *DH.ŞFR.*, 535/15. Bu dönemde olağanüstü tedbirler alınmış ve Osmanlı Devleti, 1915 yılında "Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedbir Hakkında Kanun-ı Muvakkat"ı yürürlüğe koymuştur. Ayrıca, "Ahval-i Harbiye ve Zaruret-i Fevkalade-i Siyasiye Dolayısıyla Mahall-i Âhara Nakilleri İcra Edilen Ermenilerin İskân ve İlaşesiyle Hususat-ı Saireleri Hakkında Talimatname" adıyla talimatname yayımlanmıştır.

⁹⁹ BOA, *DH.ŞFR.*, 540/72, R.4.10.1332 (17.12.1916).

¹⁰⁰ BOA, *DH.EUM.2.Şb.*, 34/39, H.23.Ca.1335 (17.3.1917).

¹⁰¹ BOA, *DH.EUM.2.Şb.*, 26/44, H.28.L.1334 (28.8.1916).

¹⁰² BOA, *DH.EUM.2.Şb.*, 25/2, H.25.N.1334 (15.7.1917).

¹⁰³ BOA, *DH.EUM.2.Şb.*, 34/17, H.3.R.1335 (27.1.1917).

değiştirmişti). Ancak Ermeni olması otoritelerin dikkatini çekmiş ve Pozantı'ya geldiklerinde trenden indirilmişti. Bu durum karşısında Kazım Bey, hamile eşini Eskişehir'de bulunan akrabalarının yanına götürmek amacıyla seyahat ettiklerini söyleyerek kendisini savunmuştu.¹⁰⁴

Bir başka örnek de yine Ermeni bir kadına aittir. Kadın, İzmit'in bir köyündendi. Tehcirle Halep'e sevk edilmişti. Bir yıl önce din değiştirerek (*ihtida* ederek) Müslüman olmuş ve üsteğmen (*mülazım-ı evvel*) Emin Efendi ile evlenmişti. Zekiye adını alan bu kadın eşiyile birlikte izinsiz seyahat etmesi sebebiyle Eskişehir Emniyet Müfettişliğince alıkonulmuştu.¹⁰⁵ Yukarıda geçen evliliklerin gerçek sebebini bilemesek de seyahat belgeleri üzerinden ulaştığımız bu bilgiler ile tehirden kurtulmak için evlilik yapmak ve din değiştirmek bu dönemde kullanılan yöntemlerdendi.

Kadınların seyahat varakası uygulamalarına uymaksızın seyahat etmek için izlediği taktiklerden bazıları da bir başka örnekte açığa çıkmaktadır. 1917 tarihli bir arşiv belgesine göre, Virjini adlı bir Ermeni kadın, Adana'dan Halep'e gönderilmişti. Halep'ten aldığı seyahat varakası ile İstanbul'a gitmek istiyordu. Kendisinin İstanbullu (*Dersaadetli*) olduğunu, eşinin vefat ettiğini ve ondan kalan mirasa ait davasını takip etmek için İstanbul'a gitmek istediğini belirtmişti. Söylediklerinin doğru olmadığı yani İstanbullu olmadığı anlaşılınca, Virjini'ye ve emsaline izin verilmeyeceği ifade edildi.¹⁰⁶

Bir diğer örnek Konya'dandı. 1918 yılında bir Ermeni kadınının verdiği dilekçeye göre, kendisi Edirne'de bulunan Ermeni milletinden din değiştirmiş olan Hidayet Efendi'nin kız kardeşi idi. Ermeni muhacirlerinden olup Kayseri'den Konya'ya sevk edilmiş, orada Hacı Ali Efendi'nin evinde kiracı olmuştu. Yine Konya'da 1918 yılında İslam dinine geçmişti. Fakat Konya'da kimsesi olmadığından erkek kardeşi Hidayet Efendi'nin yanına yani Edirne'ye gitmek istiyordu.¹⁰⁷ 1918 yılında verilmiş olan bir diğer dilekçe ise Bursa'da ikamet eden Nariyek adlı bir Ermeni kadın tarafından verilmişti. Dilekçesinde, kız kardeşi ile birlikte kardeşleri hasta olan Kaşıkçıyan Efendi'yi ziyaret etmek istediklerini yazıyordu. Askerde doktor olan Kaşıkçıyan Efendi'nin Ermeni olmasından dolayı gerçekten hasta olup olmadığı tahkik edilmişti.¹⁰⁸

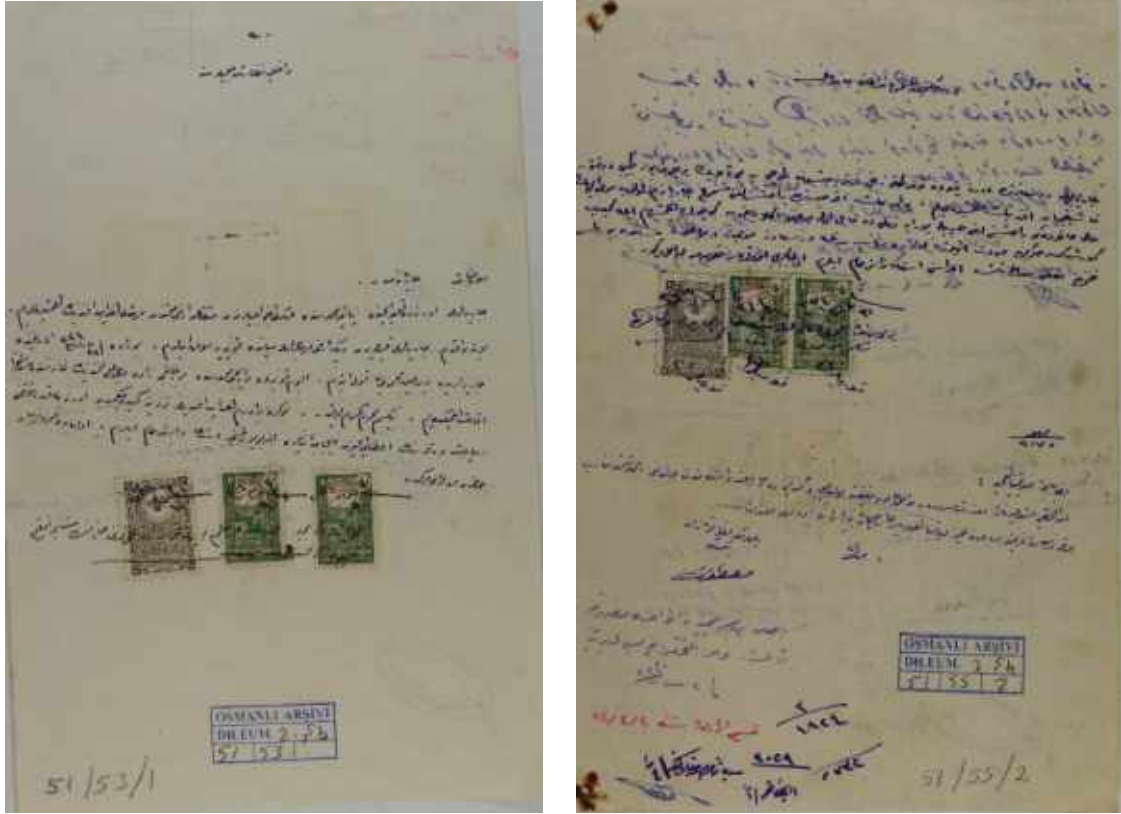
¹⁰⁴ BOA, *DH.EUM.6.Şb.*, 27/13, H.20.S.1336 (5.12.1917).

¹⁰⁵ BOA, *DH.EUM.2.Şb.*, 50/46, H.11.6.1336 (24.3.1918).

¹⁰⁶ BOA, *DH.EUM.2.Şb.*, 32/53, H.3.3.1335 (28.12.1916).

¹⁰⁷ BOA, *DH. EUM. 2.Şb.*, 51/53, H.28.6.1336 (10.4.1918).

¹⁰⁸ BOA, *DH.EUM.2.Şb.*, 51/55, H.28.6.1336 (10.4.1918).

Seyahat etmek için izin isteyen kadınlar tarafından verilen dilekçeler.¹⁰⁹

Sonuç

Tarih yazımı uzun yıllar eril merkezli kaldı. Ancak eril merkezli tarih yazımı 20. yüzyılda değişmeye başladı ve Osmanlı kadın / toplumsal literatürü de bu değişimden etkilendi ve kadın ve toplumsal cinsiyet konularında birçok eser yayımlandı. Bu makaleyle, seyahat varakaları üzerinden kadınlar çalışılarak bu tarz tarih yazımına katkı sunulmaya çalışılmıştır. Öncelikle makalede iç pasaport olarak bilinen seyahat varakaları incelenmiştir. İnceleme sonucunda, Osmanlı'nın bir modern devlet olarak teb'ayı / vatandaşı nasıl kategorize ettiği ve asayişini nasıl sağladığı ortaya konulmuştur. Seyahat eden / edecek kadınların özellikleri, bu varakalardaki kadınların adları, baba adları, yaşları, doğdukları yer, gitmek istedikleri yer, ne ile ve ne amaçla seyahat edecekleri kadınların özne olma durumlarını gösterebilmek için örneklendirilmiştir.

Bu makalede, seyahat varakalarında cinsiyet hanesinin bulunmamasına da dikkat çekilmiştir. Kadınlara verilen seyahat varakalarında “sanat ve mesleği” hanesinde “nisa” veya yaşı küçükse “kız” yazılmaktaydı. Bu, kadınların bir sanatı ve mesleği olmadığını cinsiyet üzerinden tanımlanması demektir. Erkekler için böyle bir durum söz konusu değildi. Kısacası, “nisa” ve “kız” şeklindeki tanımlamalar, kadınların bir meslek sahibi olmalarının beklenmediği veya bunun çok da önemli olmadığını da ima etmektedir. Hatta Ayşe adlı kadına verilen seyahat varakasında tanım, erkek üzerinden yapılmıştır. Osmanlı topraklarında seyahat eden yabancı kadınlar için de eğer sanatı ve mesleği yoksa “nisa” yazılmaktaydı. İstisnai bir durum olsa da örneğin seyahat varakası için başvurulara ait bilgilerin yer aldığı bir çizelgeye (*cetvel*) göre, yukarıda da belirtildiği gibi yabancı bir kadının sanat ve mesleği hanesinde hastabakıcı yazılmıştı. Bu dönemde baba adının kimliklerde öncelikli kullanılması, ataerkil toplum yapısına işaret etmektedir.

¹⁰⁹ BOA, *DH.EUM.2.Şb.*, 51/55, H.28.6.1336 (10.4.1918); BOA, *DH.EUM.2.Şb.*, 51/53, H.28.6.1336 (10.4.1918).

Standart seyahat varakalarında (askerî seyahat varakalarında din yerine millet hanesi bulunmaktadır) din hanesinin bulunmaması bunların seküler belgeler olduklarını göstermektedir. Kadın yolcuların eşkâllerinin yazılmaması ve Müslüman kadınların bir süre sonra varaka taşımaktan muaf tutulmaları da örtünme konusuyla yakından ilgili olmalıdır.

Sonuç olarak, bu makalede, çeşitli örneklerle kadınların aktif rolleri gösterilmiştir; kadınların yalnız seyahat etmeleri, Ayşe İhsan'ın askerî seyahat varakası olarak, Rum hizmetçisi ile yasaklı bölgede dolaşması örneklerinde olduğu gibi. Sınıfsal açıdan değerlendirildiğinde Ayşe İhsan'ın bir binbaşı kızı olması onun seyahat varakası almasını kolaylaştırmış olmalıdır. Bazen istasyonlarda geceleme zorunda kalsalar da, 1910'larda kadınların yalnız seyahat etmelerine bir engel yoktu. Burada devletin deyimiyle firar etme, firar edenin iktidarını uyguladığı stratejilere karşı geliştirdiği bir taktik (muhtemelen bazı din değiştirme olayları, Müslüman biriyle evlenmek, Müslüman kılığında kendini saklayarak seyahat etmek veya Virjini'nin durumunda olduğu gibi İstanbullu ve evli olduğu konusunda yalan söylemek gibi) olarak değerlendirilebilir. Kısacası, bu makale devletin bireylerin hareketlerini kontrol etmede kullandığı seyahat varakaları üzerinden kadınların özne olma durumlarına dair örnekler sunmuş ve böylece Osmanlı kadın / toplumsal cinsiyet tarihine katkı sağlamaya çalışılmıştır.

Kaynakça

Arşivi Kaynakları

Osmanlı Arşivi (BOA)

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalemi (DH.EUM.SSM.), 2/24, H (Hicri).2.9.1333 (14.7.1915); 2/54, H.10.10.1333 (21.8.1915); 3/7, H.7.1.1334 (15.11.1915); 7/74, H.27.11.1334 (25.9.1916); 7/75, H.27.11.1334 (25.9.1916); 8/81, H.29.1.1334 (7.12.1915); 9/10, H.8.2.1335 (4.12.1916); 9/28, H.24.2.1335 (20.12.1916); 9/51, H.8.3.1335 (2.1.1917); 10/71, H.2.C.1335 (26.3.1918); 10/101, H.24.B.1335 (16.5.1917); 15/60, H.4.3.1336 (18.12.1917); 20/53, H.27.7.1336 (8.5.1918); 25/40, H.10.10.1333 (19.7.1918); 3/74, H.16.1.1337 (22.10.1916); 36/31, H.4.Ca.1337 (5.2.1919); 54/3, H.20.1.1335 (16.11.1916); 55/109, H.29.M.1336 (14.11.1917).

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti İkinci Şube (DH.EUM.2.Şb.), 21/22, H 13.07.1334 (16.5.1916); 25/2, H.25.N.1334 (15.7.1917); 26/30, H.23.10.1334 (23.8.1916); 26/44, H.28.L.1334 (28.8.1916); 32/53, H.3.3.1335 (28.12.1916); 34/17, H.3.R.1335 (27.1.1917); 34/39, H.23.Ca.1335 (17.3.1917); 37/24, H.23.B.1335 (15.5.1917); 39/16, H.7.N.1335 (27.6.1917); 41/63, H.25.Za.1335 (12.9.1917); 45/17, H.15.S.1336 (30.11.1917); 50/46, H.11.6.1336 (24.3.1918); 51/30, H.22.6.1336 (4.4.1918); 51/53, H.28.6.1336 (10.4.1918); 51/55, H.28.6.1336 (10.4.1918); 53/13, H.18.7.1336 (29.4.1918); 64/4, H.1.1.1337 (7.10.1918); 64/56, H.14.1.1337 (20.10.1918); 75/2, H.25.M.1336 (10.11.1917).

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Üçüncü Şube (DH.EUM.3.Şb.), 16/21, H.13.M.1335 (9.11.1916); 16/35, H.17.01.1335 (13.11.1916); 18/32, H.21.3.1335 (15.1.1917); 19/9, H.5.4.1335 (29.1.1917); 19/10, H.6.4.1335 (30.1.1917); 19/19, H.7.4.1335 (31.1.1917); 19/66, H.26.4.1335 (19.2.1917); 20/26, H.9.5.1335 (3.3.1917); 28/76, H.6.12.1337 (2.9.1919).

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Altıncı Şube (DH.EUM.6.Şb.), 27/13, H.20.S.1336 (5.12.1917).

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi (DH.EUM.MH.), 269/40, H.2.Ş.1334 (4.6.1916).

Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus (DH.KMS.), 9/3, H.19.M.1332 (18.12.1913).

Dâhiliye Nezâreti Mektub-i Kalemi (DH.MKT.), 2826/24, H.9.Ca.1327 (29.5.1909); 2880/84, H.2.B.1327 (20.7.1909).

Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Nüfus tahrirat Kalemi (DH.SN.THR.), 11/102, H.12.N.1328 (8.10.1908).

Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 75/221, H.2.B.1335 (24.4.1917); 96/72, H.4.Ca.1337 (5.9.1919); 535/15, R (Rumi) 2.Tş.1332 (15.10.1916); 540/72, R.4.10.1332 (17.12.1916); 546/76, R.12.Ar.1332 (25.12.1916); 546/77, R.12.Ar.1332 (25.12.1916); 570/35, R.3.Tn.1333 (3.11.1917); 581/64, R.6.Ha.1334 (6.6.1917).

Yıldız Hariciye Nezâreti Ma'rûzâtı (Y.PRK.HR.), 8/15, H.11.6.1302 (28.3.1885).

Cumhuriyet Arşivi (BCA)

No.30-18-1-14389, 26.11.1921.

Diğer

İ: 13, Meclis-i Âyan, 24 Teşrinisani 1325 (1909), C:1.

Düstûr, II. Tertip /Tertib-i Sani, Dersaadet Matbaa-i Amire, Dersaadet 1334.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 6, İçtima 1, (118. İçtima, 21.XII.1336, Salı).

Diğer Yayınlar

Agmon, Iris, "Muslim Woman in Court According to the Sijil of Late Ottoman Jaffa and Haifa," *Women, in the Medieval Islamic World. Power, Patronage and Piety*, Editör: Gavin R.G. Hambly, Macmillian, Basingstoke 1999, s. 126-140.

Akşit, Elif Ekin, *Kızların Sessizliği, Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*, İletişim, İstanbul 2005.

Akyıldız, Ali, *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı: Refia Sultan*, Tarih Vakfı, İstanbul 1998.

Altınay, Ahmet Refik, *Kadınlar Saltanatı*, Kitabhane-i Askerî, İbrahim Hilmi, İstanbul 1916.

Argıt-İpşirli, Betül, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 1640-1715*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

Argıt-İpşirli, Betül, *Hayatlarının Çeşitli Safhalarında Harem-i Hümayun Cariyeleri: 18. Yüzyıl*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017.

Bal soy, Gülhan, "Geç Osmanlı Nüfus ve Kadın Bedeni Politikaları", *Toplum ve Bilim*, 134 (2015), s. 5-30.

Bal soy, Gülhan, "Osmanlı Emek Tarihinin Toplumsal Cinsiyet Açısından Okunması: Erken Yirminci Yüzyılda Cibali Tütün Fabrikası", *Osmanlı Devleti ve Erken Cumhuriyet Emek Tarihi*, Editör: Touraj Atabaki and Gavin Brockett, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2012, s. 49-74.

Bal soy, Gülhan, *The Politics of Reproduction in Ottoman Society, 1838–1900*, Routledge, London 2013.

Brummett, Palmira, "Dogs, Women, Cholera, and Other Menaces in the Streets: Cartoon Satire in the Ottoman Revolutionary Press, 1908–11", *International Journal of Middle East Studies*, 27/4 (1995), s. 433-460.

Çadircı, Musa, "Tanzimat Dönemi'nde Çıkarılan Men'-i Mürûr ve Pasaport Nizamnameleri", *Belgeler* 15/19 (1993), s. 169-181.

- Çakır, Serpil, "Feminism and Feminist History-Writing in Turkey: The Discovery of Ottoman Feminism", *Aspasia*, 1 (2007), s. 61-83.
- Fahmy, Khaled, "Prostitution in Egypt in the Nineteenth Century," *Outside In. On the Margins of the Modern Middle East*, Editör: Eugene Rogan, 2002 I.B. Tauris, London, New York 2002, s. 77-102.
- Frierson, Elizabeth B., "Unimagined Communities: Women and Education in the Late-Ottoman Empire, 1876-1909", *Critical Matrix*, 9/2 (1995), s. 55-90.
- Gerber, Haim, "The Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa 1600-1700", *International Journal of Middle East Studies*, 12 (1980), s. 231-244.
- Giddens, Anthony, *Ulus-Devlet ve Şiddet*, Çev. Cumhur Atay, Devrin Yay., İstanbul 2005.
- Jennings, Ronald C., "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 18/1 (1975), s. 53-114.
- Kandiyoti, Deniz, "End of Empire: Islam, Nationalism and Women in Turkey", *Women, Islam and the State*, Editör: Deniz Kandiyoti, Macmillan, Hampshire 1991, s. 22-47.
- Karakışla, Yavuz Selim, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar: Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)*, İletişim Yay., İstanbul 2015.
- Karakışla, Yavuz Selim, *Osmanlı Kadın Telefon Memureleri (1913-1923)*, Akıl Fikir Yay., İstanbul 2014.
- Karakışla, Yavuz Selim, *Osmanlı Ordusunda Kadın Askerler: Birinci Kadın İşçi Taburu (1917-1919)*, Akıl Fikir Yay., İstanbul 2015.
- Ottoman Women in Public Space*, Editör: Ebru Boyar, Kate Fleet, Brill, Leiden 2016.
- Peirce, Leslie, *Morality Tales. Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*, University of California Press, Berkeley 2003.
- Pierce, Leslie, *The Imperial Harem. Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford University, New York 1993.
- Quataert, Donald, "Ulaşım" Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1600-1914, Editör: Halil İnalcık, Donald Quataert, Eren Yay., İstanbul 2004, s. 918-941.
- Reilly, James A., "Women in the Economic Life of Late-Ottoman Damascus", *Arabica*, 41/1 (1995), s. 79-106.
- Sariyannis, Marinos, "Prostitution in Ottoman Istanbul, Late Sixteenth-Early Eighteenth Century", *Turcica*, 40 (2008), s. 37-65.
- Scott, Joan Wallach, "Gender: A Useful Category of Historical Analysis", *The American Historical Review*, 91/5 (1986), s. 1053-1075.
- Semerdjian, Elyse, "Sinful Professions. Illegal Occupations of Women in Ottoman Aleppo, Syria", *Hawwa*, 1/1 (2003), s. 60-85.
- Şenocak-Thys, Lucienne, *Ottoman Women Builders: The Architectural Patronage of Hadice Turhan Sultan*, Ashgate, Aldershot 2006.
- Tilly, Charles, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*, Basil Blackwell, Cambridge 1990.
- Tucker, Judith E., "Revisiting Reform: Women and the Ottoman Law of Family Rights, 1917," *The Arab Studies Journal*, 4/2 (1996), s. 4-17.

- Tucker, Judith E., *In the House of the Law: Gender and Islamic Law in Ottoman Syria and Palestine*, University of California, Berkeley 2000.
- Tuğ, Başak, “Tarih ve Toplumsal Cinsiyet”, *Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları*, Editör: Feryal Saygılıgil, Dipnot Yay., 2018, s. 33-49.
- Tuğ, Başak, *Politics of Honor in Ottoman Anatolia: Sexual Violence and Socio-Legal Surveillance in The Eighteenth Century*, Brill, Leiden 2017.
- Turna, Nalan, *19.yy.'dan ve 20. yy.'a Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürûr Tezkereleri*, Kaknüs Yay., İstanbul 2013.
- Uluçay, Çağatay M., *Harem*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985.
- Wallach, Janet, *Çöl Kraliçesi: Gertrude Bell'in Olağanüstü Yaşamı*, Çev. Püren Özgören, Can Yay., İstanbul 2004.
- Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, Editör: Madeline C. Zilfi, Cambridge University, New York 2010.
- Zilfi, Madeline, “Sunuş,” *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Çev. Necmiye Alpay, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000, s. 1-6.